

AZ ÓRÁSMESTEREK

TÖRTÉNET

A TESTVÉRIESSÉGRŐL,

A TÚLÉLÉSRŐL

ÉS A REMÉNYRŐL

A HOLOKAUSZT

VIHARÁBAN.

**HARRY LENGA és
SCOTT LENGA**

HARRY LENGA ÉS
SCOTT LENGA

AZ
ÓRÁSMESTEREK

Első kiadás
Könyvmolyképző Kiadó, 2024

Írta: Harry Lenga, Scott Lenga
A mű eredeti címe: The Watchmakers

A művet eredetileg kiadta:
Citadel Press Books, Kensington Publishing Corp.

Copyright © 2022 by Scott Lenga
All rights reserved.
Published by Arrangement with
Kensington Publishing Corp., New York, USA and
Andrew Nurnberg Ltd., Budapest.

Fordította: Farkas János
A szöveget gondozta: Póczek Csilla

Cover images:
The pictures of the brothers and the tools courtesy of the author.
Barbed wire: Shutterstock
Cover (c) Kensington Publishing Corp.

ISBN 978 963 597 868 7

© Kiadta a Könyvmolyképző Kiadó, 2024-ben
Cím: 6701 Szeged, Pf. 784
Tel.: (62) 551-132, Fax: (62) 551-139
www.konyvmolykepzo.hu
E-mail: info@konyvmolykepzo.hu
Felelős kiadó: Katona Ildikó

Műszaki szerkesztők: Tamaskó Dávid, Gerencsér Gábor
Korrektorok: Tomku Kinga, Réti Attila
Készült a Generál Nyomdában, Szegeden
Felelős vezető: Hunya Ágnes

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a mű bővített,
illetve rövidített kiadásának jogát is. A kiadó írásbeli engedélye nélkül
sem a teljes mű, sem annak része semmilyen formában
– akár elektronikusan vagy mechanikusan, beleértve a fénymásolást
és bármilyen adattárolást – nem sokszorosítható.

Malke Rejlének és Kana Lengának

Ez a könyv megtörtént eseményeken alapul.
Minden szereplő valós személy,
akik az eredeti nevükön szerepelnek.

A szerzőtárs megjegyzése

NEM TUDNÁM MEGMONDANI, mi a legkorábbi gyerekkori emlékem. Talán az, amikor John F. Kennedy elnök temetését néztük a fekete-fehér tévéken, 1963 novemberében. Két hónappal később volt a harmadik születésnapom. Kennedy elnök fia, John-John körülbelül velem egyidős lehetett, és a szüleim ezt ki is hangsúlyozták, amikor John-John a temetési menetben vonult, és tisztelgett apja koporsójánál.

Az azonban biztos, hogy már Kennedy meggyilkolása előtt tudtam, hogy az apám, Harry Lenga egy Kozienice nevű kisvárosból származott, és hogy az édesanyja belehalt a szülésbe, apám négyéves kora körül. Ez az esemény vetett véget apám gyerekkorának, és az enyémben is érezte hatását.

Ötévesen még nem tudtam, mi az a koncentrációs tábor, de azt igen, hogy apámnak egy kék számot tetováltak a karjára egy Auschwitz nevű helyen. Néha megbámultam, amikor apám a munkaasztalánál ült, és órát javított, vagy amikor egy meleg, nyári nap egy pohár üdítő után nyúlt. Sosem vált a normális élet részévé ez a tetoválás, valahogy mindig észrevettem, ellentétben azzal, ahogy az ember megszokja, mondjuk, egy anyajegy vagy egy sebhely látványát.

Rengeteg *soá*, azaz holokauszt-túlélő képtelen volt beszélni a második világháború alatt velük történekről. Apámmal ez éppen ellenkezőleg volt. 1960 körül, tizenegy évvel azután, hogy az Egyesült Államokba költözött, borzasztó rémálmok gyötörték a koncentrációs táborokról. Ilyenkor sírt, és segítségért kiáltozott, anyukám meg mindig felrázta álmából. „Harry, itt vagy Amerikában!”, nyugtatgatta. „Az ágyban fekszel. Szabad ember vagy!” Egy nap öszszefutott egy másik soátúlélővel, akivel megosztották egymással a háborús emlékeiket. Aznap éjjel nem törtek rá rémálmok. Ettől a naptól kezdve megállás nélkül mesélt, a vacsoraasztalnál vagy az esti séták során, amiket a kertvárosban tettünk, ahol éltünk, St. Louisban, Missouri államban.

Ezeket a történeteket hallva megértettem, hogy nem illik panaszkodnom apámnak a kényelmetlen ünneplős cipőm, a túl szoros nyakkendőm vagy egyéb iskolai gondjaim miatt, amiket össze sem lehetett hasonlítani azzal, amit neki kellett gyerekkorában elviselnie. Bár lefitymálta a gondjaimat – „Szerinted ezek gondok?” –, ugyanakkor büszke is volt rájuk. Nem éltünk szegénységben, és nem kellett attól tartanunk, hogy letartóztatnak minket. Amerikában nőttem fel. Apám szemében ez azt jelentette, hogy bármi lehet belőlem.

Tizenéves koromban továbbra is tisztelettel és érdeklődve hallgattam apám történeteit, de a soát és a zsidó öntudatot nem éreztem magaménak. Húszas éveim végére, harmincas éveim elejére mindez megváltozott, és megtanultam elfogadni és magaménak érezni azt az örökséget, amit egy soátúlélő fiaként kaptam.

Azt is egyre jobban megtanultam értékelni, milyen kivételesek és fontosak apám történetei, a holokauszt irodalma és úgy általában a történelmi feljegyzések szempontjából. 3,4 millió zsidó élt a háború előtt Lengyelországban, akik közül csak 320 000-en maradtak életben. Csupán ennyi maradt az ott több mint ezer év alatt kifejlődött,

virágzó zsidó kultúrából. A 320 000 túlélőből 40-50 000 ragadt a németek által megszállt, lengyelországi területeken. Apám a testvéreivel együtt ebbe a kis csoportba tartozott. Azzal, hogy képesek voltak órákat javítani, egyedülálló lehetőségeket teremtettek maguknak a német munkatáborok feketepiacán, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy túléltek a háborút. A rabok túlnyomó többségével ellentétben, ők valamennyire a kezükbe tudták venni a saját sorsukat. Ezenkívül pedig hajlandóak voltak hajmeresztő kockázatot vállalni azért, hogy hárman együtt maradjanak.

1989 és 1993 között, amikor apám a hetvenes évei elején járt, egy körülbelül harminchét órás interjúorozatot készítettem vele, hogy hangfelvételen rögzítsem mindazokat a történeteket, amiket az évek során hallottam tőle, és hogy segítsen összefüggésbe helyezni őket, hogy mindebből egy egységes, részletes beszámoló születhesen. Apám mindenkinek azt mondta, könyvet írok. Én ebben nem voltam olyan biztos. Valamivel később aztán apám megbetegedett, és 2000-ben elhunyt.

A következő tizenöt évben beértem azzal, hogy történeteket meséltem a gyerekeimnek a *zadíról*, vagyis a nagyapjukról, akit alig ismertek. A lányom, Orli tízéves kora óta azzal fenyegetett, hogy ő írja meg a könyvet, ha én nem leszek hajlandó. Elmúltam ötven, mire elég éretté váltam, és Orli lányom is eléggé inspirált ahhoz, hogy rászánjam magam, és hozzáálljak a feladathoz.

A könyvet apám nézőpontjából és stílusában, egyes szám első személyben írtam. Egy apa szólal meg a könyvben, aki megosztja életének elképesztő történetét a fiával. Ha a saját hangomon, a saját szűrőmonon át írok, azzal csak elvettem volna az erejét az élni akarás nyers, ösztönös szenvedélyének. Elveszett volna az egyszerű, díszítetlen szavak mögött megbúvó, mélyebb üzenet.

Miközben az apám jiddissal kevert angolján íródott interjú átiratait „fordítottam”, és a könyvet szerkesztettem, hogy apám egyes

szám első személyű elbeszélése legyen a végeredmény, eszközöltem némi változtatást, annyit, amennyit bármelyik szellemíró tenne. Sajnos apám már nem olvashatta el a végső szöveget, de a történetek mind tőle származnak. Komoly erőfeszítéseket tettem annak érdekében, hogy apám elbeszéléseihez híven mutassam be gyerekkorát a haszid órakészítő családjában az 1920-as és 30-as években és azt, ahogy testvéreivel sikeresen átvészelték a harag éveit a német megszállás alatt álló Lengyelországban és Ausztriában, 1939 és 45 között.

Minden soátúlélő szembesül azzal a kérdéssel, miért éppen ő élte túl. Apám nem tudta a választ, de nagyon alaposan elmagyarázta a döntései hátterét, amik lehetővé tették neki, hogy valahogy túlélje a következő napot. Apám úgy vélte, hogy a soá idején kifejlesztett érzelmi és spirituális eszköztára legalább olyan fontos szerepet játszott ebben, mint az órásmesteri szerszámok. Kiemelte, milyen elengedhetetlenül fontos a remény és az optimizmus:

„Keményen megdolgoztunk azért, hogy ne adjuk fel a reményt, és ne váljunk mesügékké. Minél többet beszéltünk erről, annál inkább elhittük, hogy tényleg van remény. Ha egy éhező elhiszi, hogy találni fog valamit enni, akkor tovább bírja éhen. Ha úgy érzi, hogy értelmetlen bármiben bízni, és nem bírja ki, akkor hamarabb meghal. Nagyon sok példát láttam erre. A pesszimizmus egy borzalmas betegség. Az ember saját magát pusztítja el általa. Minden körülmények között optimistának kell maradnunk.”

Örök rejtély marad számomra, hogy volt képes apám előhozni magából ezeket a tulajdonságokat a lehető legszélsőségesebb körülmények között. Kész csoda ez egy olyan időszakban, amikor milliók segélykiáltása talált süket fülekre, amikor durván magukra hagyta őket isten és ember. Már csak azért is rejtélyes ez számomra, mert Amerikában felnőve apám teljesen átlagos embernek tűnt, akit nem úgy ismertem, hogy különösebben reménykedő vagy optimista alkat lett volna.

Ez a könyv betekintést nyújt egy sötét és egyre sötétebb korszak mindennapjaiba és abba, hogy fedezte fel magában egy átlagos gyermek a túlélőösztönt és mindazon rejtett erőforrásokat, amikre szüksége volt, hogy kiállja a próbát.

Scott Lenga

Megjegyzés az idegen szavak átírásához

A NEM ANGOL SZAVAKAT ANGOL KIEJTÉS SZERINT ÍRTAM ÁT, ami lehetővé teszi az angol olvasó számára, hogy hangosan kiolvashassa azokat, az eredeti beszélt nyelvéhez hasonló kiejtés szerint. A legtöbb esetben a torokhangon ejtett jiddis, héber és német h-t kh-val jelöltem. Vannak azonban bizonyos nem angol szavak, amik az angol nyelvű olvasó számára ismerősek lehetnek (mint például a haszid és a challah). Ezeket a szavakat a köznyelvi angol helyesírás szerint írtam, azaz a torokhangon ejtett h helyett ch-t írtam. A lengyel város- és településnevek és a munkatáborok neveit lengyel írás szerint w-vel, illetve c-vel írtam, amiket angolban v-nek, illetve ts-nek ejtünk.

Azokat a nem angol szavakat és kifejezéseket, amik nem feltétlen ismertek az angol olvasók számára, dőlt betűvel írtam, majd röviden megmagyaráztam a szövegben azok első említésekor. A szójegyzékben részletesebb magyarázat is található.

Ez a térkép azt mutatja be, hogy a háború előtti (1924 és 1938 közötti) Lengyelország területén hol helyezkedett el Kozienice és a többi, Harry Lenga háború előtti életében fontos szerepet játszó kisváros

1. FEJEZET

Gyermekkor a haszid zsidók lakta Kozienice városában (1919–1930)

ITT AMERIKÁBAN MÉG A BÁTYÁM IS HARRYNEK hív. Harry Truman elnökről neveztem el magam 1949-ben, amikor kikötöttünk New Orleans kikötőjében. Ez egy olyan személyazonosság volt, amit az amerikaiak is el tudtak fogadni. Egy új élet. Harminc voltam, a második világháború néhány évvel azelőtt ért véget. Gyermekkorom világát – a lengyelországi zsidó kultúrát – eltörölték a föld színéről. Hiánya már csak olyan volt, mint egy levágott végtag után maradó fantomfájás.

Jekiel Ben Zionként láttam meg a napvilágot – becézve Kil – egy vidéki, lengyel kisvárosban, nyolcvan kilométernyire délkeletre Varsótól. A zsidók Kozienicének hívták a várost. Minden lengyel településnek megvolt a maga jiddis neve is. Annak idején, 1919-ben a teljes lakosság nem egészen hétezer főt számlált, aminek több mint a fele zsidó volt.

Apám, Mikoel Lenga egy varsói órásmeister volt, aki fiatal felnőtt korában költözött Kozienicébe, mert a haszid zsidó vallás kozienicei ágának mélyen hívő követője volt. Azt mesélte, hogy az ő ük-ükanyját eljegyezte és egy rövid házasság erejéig talán el is vette

a nagy haszid rabbi, kozienicei mágid (1733–1814)¹. Egy nősülni készülő, a városba épp akkor költözött fiatalember számára még egy ilyen igen távoli, de mégiscsak a nagy mágidhoz fűződő családi kapcsolat is növelte a házasodás esélyeit.

Anyám egy jó nevű, kozienicei haszid családból származott. Leánykori neve Malke Rejle Wildenberg volt. A családi legendárium szerint majdnem anyám ükapja, Laizer Jitzak Wildenberg lett a gerer haszidok második rabbija².

Nos, mindez már elvesztette jelentőségét számomra. Gyerekkoromban fontos volt, mert nagyon vallásos módon éltem, és ez a jikusz (előkelő származás) tiszteletre méltónak számított a mi közösségünkben. Azt hittem, hogy a haszid rabbik állnak Istenhez a legközelebb. Ma viszont úgy hiszem, hogy meglehetősen a rabbik iskolázottabbak, de néha egy egyszerű ember közelebb tud kerülni Istenhez, mint egy rabbi.

A szüleim 1910-ben házasodtak össze, és anyám hozománya segítségével nyitottak egy ékszerüzletet Kozienicében, és kibérelték a fölötté lévő lakást. 1913-ban megszületett az idősebbik bátyám. Jitcánaknak nevezték el, amit Iselének becéztek.

Amikor egy évvel később kitört az első világháború, a kozieniceiket úgy megbénította a félelem, hogy az Oroszország megtámadása céljából Lengyelországon átvonuló németek elpusztítják a várost, hogy a szüleim Radomba menekültek, negyven kilométerre délkeletre. Mielőtt elmentek volna, apám az egyik szomszédja pincéjébe vitte az összes árucikket a boltjából és a bútorokat a lakásukból, nehogy bármi baja essen a holmiknak.

A német hadsereg valóban elfoglalta Kozienicét az első világháborúban, de nem pusztítottak el semmit, és nem fosztogattak. Nem fenyegette veszély sem a zsidókat, sem a többi helyi lakost. Amikor a

szüleim meghallották a jó hírt, alig néhány héttel később visszatértek a kisbabájjal a német megszállás alatt álló Kozienicébe, ahol az a felfedezés fogadta őket, hogy mindenüket ellopták valami városbéli tolvajok, még a bútorokat is. Mindezek tetejében a bérelt lakásukból is ki kellett költözniük, mert a tulaj odaadta a lányának – aki nem sokkal korábban ment férjhez –, bár abba beleegyezett, hogy apámék az üzlet mögötti apró helyiségben lakhassanak a háború végéig.

Volt a kis szobában egy szeneskályha, egy mosdó és három ágy. Nem volt bevezetve a víz, de akkoriban máshová sem. Abban az időben az olyan kisvárosokban, mint Kozienice, nem létezett vezetékes víz. Volt egy *vasser treyger* (vízhordó), aki a vállán átvett rúdra akasztva vitt egy-egy vödört mindkét oldalon, és három-négy *groshent* (egy század *zloty* értékű érme) fizettünk neki, amikor hozott két vödör vizet a kútról.

Mire nyolc évvel később, 1922-ben az öcsém, Mojszele megszületett, hétagú család voltunk, és még mindig annak a boltnak a hátsó kis szobájában laktunk. Az az egyetlen rablás a háború alatt a szegénység olyan csapdájába ejtette a családot, amiből sosem kerültünk ki. Talán minden másképp alakul, ha nem veszítjük el az édesanyámat.

1924 telén jártunk, és anyám éppen egy újabb kisbabával vajúdott. Egy csütörtök délután kezdődtek a szülési fájdalmak, és anyám elment az édesanyjához, az én Fejge bubisémhez a szülés idejére, ahogy a többi gyereke esetében is tette. Kihívták hozzá a bábaasszonyt, az öt gyereket pedig, velem együtt, elküldték Fisel nagybátyámékhoz.

Így múlt el a csütörtök. Aztán a péntek is eltelt, meg a szombat és a vasárnap is, de a kisbaba csak nem jött. Nem volt mellettük orvos, a bába meg valószínűleg nem tudta, mit tegyen.

Sosem fogom elfelejteni azt a vasárnap estét, amikor az anyám maga köré gyűjtött minket. Mojszele, az idősebb nővérünk, Kanale és én mind fel voltunk öltözve, de anyánk pizsamában volt. Anyám magához húzta az akkor kétéves Mojselét, és befektette maga mellé az ágyba, amikor pedig látta, mennyire irigykedek rá, szólt, hogy: „Kilcu, bújj be mellém te is!” Megosztotta velem a levest, amit evett éppen. Aztán egy darab süteményt tett a hasára, és megkérdezte, el tudnám-e tüntetni. Elfordította a fejét, és meglepetést színlelve nézett vissza, amikor látta, hogy eltűnt.

Megöleltem és magamhoz szorítottam anyámat. Elsírtam magam. Még csak négyéves voltam, Kanale pedig hat, de megértettem, hogy valami nincs rendben. Anyánk arcon csókolt minket, és láttuk, hogy könnyek potyognak a szeméből. Ezután apánk visszavitt minket Fisel bácsikánkhoz.

Csak idősebb korunkban avattak be minket a szüléssel kapcsolatos részletekbe. Nagyanyám mondta a szüleimnek, hogy menjenek el Radomba, és keressenek meg egy bizonyos Peska nevű orvost, aki jól értett a szülések levezetéséhez, és tudta, hogy kell császármetszést végrehajtani.

Kizárólag busszal tudtak volna eljutni Radomba, és naponta csak egyetlen járat indult oda. Abban az időben még nem közlekedtek taxik. Apám kérte anyámat, hogy menjenek el, de anyám hallani sem akart róla. Akkor már hetvenkét órája vajúdott, és túlságosan kimerült volt.

Vártak még egy napot, aztán hétfőn anyám azt mondta: „Nem bírom tovább! Nem érdekel, mit csinálsz, csak segíts megszülnöm ezt a gyereket! Segíts megszülni!”

Apám tehát eldöntötte, hogy elhívja a város egyetlen orvosát. Az illető még új volt a szakmában, mert frissen végzett az iskolában, de akkor már nem maradt más lehetősége apámnak. Az orvos eljött, és azt mondta, a magzatnak túl nagy a feje, ezért nem fér át a szülőcsatornán. Azt javasolta, hogy áldozzák fel a kisbabát, hogy

megmenthessék az anyám életét. Amikor az eszközeit behelyezte, átszúrta velük a magzat hátát és tüdejét. Csak ekkor jött rá, hogy a magzat oldalfekvése volt. Megfordította és kihúzta, de már halott volt.

Lehet, hogy már ez is elég volt ahhoz, hogy anyám ne bírja elviselni többé az életet. Odahívta magához az apámat, és mondta neki: „Mikoel, haldoklom! Tudom, érzem. Borzalmas fájdalmak gyötörnek!” Anyám nem kapott semmi nyugtatót vagy fájdalomcsillapítót. Semmit az égvilágon. Mindvégig eszméleténél volt, és mindent látott. Ott halt meg a szülőágyon.

Apám és a két bátyám, Isele és Majlek ott voltak velem a szobában, amikor ez történt. Bubise házában csak egy szobája volt.

Ez idő alatt, aznap este Kanale, Mojszele és én éppen Fisel bácsi-kámnál feküdtünk együtt, egy ágyban, amikor bejött apánk sírva, és öklével a fejét csapkodta. Úgy emlékszem, mintha csak tegnap történt volna. Azt mondta: „Gyermekeim, nincs többé édesanyátok! Anyukátok meghalt! Nincs többé!”

Nehezen tudtam elfogadni, hogy anyám meghalt. Nem láttam a holttestét. Előző este láttam utoljára, amikor befektetett maga mellé az ágyba. Kedden meg már eltemettük. Mojszele, Kanale és én nem vehettünk részt a szertartáson. Gyerekek kilenc-tíz éves korukig nem mehettek el a temetésekre. A két bátyám ott lehetett.

A következő emlékem az, hogy *sivát* ültünk, a hagyományos, zsidó törvények szerinti hétnapos gyászt a nagyanyám házában, ahol előtte aludtunk. Apám hozott nekünk édességet, hogy rendesen viselkedjünk a *daven*, azaz ima közben, és hogy vigaszt nyújtsanak a családnak. Velem nem beszéltek, de minden látogató sírt. Hallottam, hogy miről beszélgetnek, de így sem értettem teljesen, mi folyik körülöttem.

A siva után nem jött több rokon látogatóba apámhoz. Később megtudtam, hogy nagyanyám az apámat hibáztatta anyám halála

miatt. Szerinte apám túl sóher volt, azért nem vitte el anyámat busszal Radomba.

Apám nem ismerte el, hogy teljes egészében ő lett volna felelős anyám haláláért. Nem tudta, hogy anyámnak császármetszésre lett volna szüksége, hogy világra hozza a gyermekét, és anyám nem volt hajlandó Radomba menni. Úgy gondolták, nincs elég idejük. Ha apám tudta volna, milyen veszélyben forog anyám élete, akkor természetesen bevitte volna őt a városba.

Anyám a zsidó naptár szerint svat havának 16. napján halt meg. Ez január vége felé volt. Egy hónappal később, purim idején apám elküldte Iselét és Majleket a nagymamához egy süteménnyel a *salak munes* szokásának megfelelően, mert a purim idején hagyományosan ételt szoktunk adományozni egymásnak. Mojsela és én még mindig ott laktunk. Amikor a testvéreim át akarták adni apám ünnepi üdvözlését, nagyanyám azt a választ adta, hogy: „*Gutten* (jó) purim, mondhatom. Vigyétek el ezt a süteményt édesanyátoknak a temetőbe! Nekem nem kell apátoktól semmi.” A két bátyám tehát fogta a süteményt, és visszament apámhoz, hogy átadja neki nagyanyám üzenetét.

Apám dühöngött. Nem tudta megbocsájtani, hogy nagyanyám ilyen volt képes mondani a gyerekeknek.

Ezután Mojsela és én hazaköltöztünk, apám és nagyanyám pedig nem beszéltek többé egymással, és nem is találkoztak. Semmi kapcsolat. A nagybátyáim és nagynénéim is megszakítottak minden kapcsolatot az apámmal. Részükről ezzel mindenféle társadalmi köteléket felbontottak apámmal. Csak a kötelező erejű gyűlölet maradt. Apám úgy érezte, hogy mindenki cserben hagyta. Borzasztó volt ezt neki megélni. Nem volt egyetlen rokona sem Kozienicében. Abban a városban csak anyai ági rokonaink éltek.

Idősebb koromban rájöttem, hogy a bátyáim is apámat okolták anyám haláláért. Szerintük mindenképpen el kellett volna vinnie anyámat Radomba, és nem kellett volna anyámra hallgatnia, aki

embertelen kínok között volt, és teljesen kimerült. Persze, utólag könnyű okosnak lenni, és kijelenteni, hogy mi lett volna a legjobb.

Anyám halálának tragédiája családi életünk minden szegletére sötét árnyékot vetett, és felnőtt koromig elkísért. Nincs sok emlékem abból az időszakból, amikor anyám még élt, de arra ma is emlékszem, hogy háromévesen mindenkinek új ruhát kellett felvennie pészah alkalmából. Anyám vett nekem egy tengerész-egyenruhát, széles gallérral, hozzá egy szalagos kalapot és egy nyakkendőt. Ó, hogy az milyen szép volt! Nagyon örültem neki!

Apám magára maradt öt gyerekekkel, akik még a tizenegyet sem töltötték be, és nem volt senkije. Vezette a boltot, esténként főzött, és Mojselére vigyázott.

A pészah purim után harminc nappal volt, és apám teljesen egyedül készült fel az ünnepre. Csak ő és mi, gyerekek, voltunk a széde-
ren. Ez volt az első édesanyánk nélkül.³ Másnap, a *shul* (zsinagóga) után apám fáradt volt, és mondta nekem meg a nővéremnek, hogy vigyázzunk Mojselére, amíg ő alszik egyet. Szép nap volt, odakint voltunk, és játszottunk mi hárman, gyerekek. Mojselle pelenkája tele volt, és nagyon el kellett volna látni, de Kanale és én nem tudtuk, hogy kell azt csinálni. Ugyan mit várhat az ember egy hatéves kislánytól és egy négyéves kisfiútól?

Ekkor arra jött egy szomszéd, és amikor meglátta mindezt, meg-
ette a kisbabát, és levette róla a *ferkokta* (mocskos) pelenkáját. Ez-
után elment a nagyanyámhoz, és elmondott neki mindent.

A bubisém átjött, és látta, hogy odakint vagyunk. „Elviszem a kisbabát, és ezentúl nálam lesz”, jelentette ki. A nővéremben volt annyi *sékel*, azaz józan ész, hogy megkérdezze: „Miért csinálod ezt? Apánk ránk bízta a kisbabát, mielőtt lefeküdt aludni. Arra fog kelni, hogy nincs itt Mojselle. Megyek, és szólok apámnak.”

Bubise így felelt: „Ne ébreszd fel, és ne mondj neki semmit!” Ezután felvette a kisbabát, és elment. Tudtuk, hogy apánk és bubise nem kedvelték egymást. Nekem és a nővéremnek azonban még mindig bubise volt a nagymamánk. Mi az ő családjához tartozunk. Apánk megmondta, hogy ne látogassuk meg bubisét, de mi időnként elmentünk hozzá, apánk tudta nélkül.

Amikor apám felébredt, mondtuk neki, hogy ott járt bubise, és elvitte magával Mojselét. Apám erre kiabálni kezdett, és ránk zúdította keserű szívének minden fájdalmát. Ezután elzavart minket, hogy hozzuk vissza Mojselét. Mi sírva könyörögtünk nagymamánknak, hogy: „Bubise, add vissza a kisbabát, különben apánk megöl minket!” Ő erre azt felelte: „Dehogyan fog megölni. Örül, hogy valaki gondoskodik helyette a kisbabáról. Mojselének jobb helye van nálam, és kész. Mondjátok meg neki, hogy ne küldjön még egyszer benneteket ide ezzel az üzenettel! Ha ő úgy dönt, hogy eljön, akkor majd megkapja tőlem a magáét. Nem lett volna szabad aludnia, és két kisgyerekre bízni egy harmadikat.” Átadtuk hát az üzenetét apánknak, és ezzel vége is lett az ügynek. Mojsese bubisénél maradt.

Jó ötletnek tartottam, hogy Mojsese bubisével lakjon. A nővérem is örült. Bár nagyon fiatalok voltunk még, de még mi is megértettük, hogy a kisbabáról jobban tud gondoskodni bubise és Perla nagynénénk, aki még hajadon volt, és otthon lakott. Addig a nővéremmel egész nap kettőnknek kellett vigyáznunk Mojselére, amíg apánk a boltban dolgozott.

Később, amikor Mojsese már tudott járni és beszélni egy kicsit, bubise minden reggel elküldte őt hozzánk, nyakában egy vászontáskával, hogy hozzon néhány zsemlét tőlünk. Amikor megjött, mindig kihirdette: „Megjöttem a zsemléért! Zsemléket kell adnotok nekem.” Amikor apám belerakta a zsemléket a táskába, Mojsese kirohant az utcára, ahol bubise várt rá. A kisfiú ilyen alkalmakkor tudott érintkezni velünk egy kicsit.

TETSZIK? MI IS NAGYON SZERETJÜK.

Szívből ajánljuk,
ha öröme és felszabadult percekre vágysz!

**Már rendelhető!
ÉLVEZD MIHAMARABB!**

**MOST
KEDVEZMÉNNYEL**

lehet a tiéd!

[Megnézem.](#)

NE HAGYD KI!

Rendeld meg most a kiadónál!

Még több jó könyv

megjelenését támogatom veled.

[Imádom a jó könyveket. Kérem máris!](#)

Néhány hónappal később, 1924 nyarán apámat meggyőzték a barátai, hogy küldje Majleket és Iselét jesivába egy másik városba, Siedlcébe. Szerintük apám nem győzött egyedül ennyi gyerekről gondoskodni. Ideiglenesen könnyebb lenne a helyzete. A mi családkban minden ideiglenes volt.

Isele tizenegy éves volt, és az állami iskola harmadik osztályába járt. Majlek kilenc volt, és másodikba járt. A legtöbb vallásos zsidó, különösen a haszid zsidók nem szívesen járatták gyerekeiket *gój*, azaz nem zsidó állami iskolába. Apám szerint bölcs dolog volt a zsidó oktatás mellett hagyományos nevelésben is részesülnie a gyerekeknek, de a bátyáim így egy távoli városba kerültek, ahol csak szigorú egyházi oktatásban fognak részesülni egy híres jesivában. Sírtak, amikor megtudták.

A jesiva jótékonyaságból minden napra talált nekik egy újabb családot, ahol ehettek egyet, és a padon aludtak a *bét midrásban*, azaz a tanteremben. A szegény gyerekeknek ilyen sors jutott a jesivában. Idővel egyre kevesebb család látta őket vendégül, és a testvéreimnek maguknak kellett ennivalót szerezniük. Nem volt semmi pénzük.

Isele és Majlek az őszi nagy ünnepek – ros hásaná, jom kippur és szukkót – idejére jöttek haza, és néha tavasszal pészahra. Ez minden. Évente kétszer. Sírva hallgattam, milyen gyötrelmeket kellett kiállniuk abban a jesivában.

Háromévesen, amikor anyám még élt, elkezdtem a *hédert*, hogy hébert és vallásos tárgyakat tanuljak. A „héder” szó valójában szobát jelent héberül, és pontosan erről is volt szó: tanulás a tanító lakásában, a fő helyiségben, ahol étkezni és főzni is szoktak. Amíg mi